

Рајна М. Драгићевић

(Београд, Србија)

О васпитно-образовним двојезичним речницима као посебном типу српске лексикографије у XVIII и XIX веку¹

Др Нину Федоровну Клименко памтим као великог научника и благу, осетљиву жену, увек спремну да помогне млађим колегама, да их охрабри и оснажи. Зато јој посвећујем овај рад о групи српских речника који нису само спискови речи, већ су српском народу служили и као поучници учтивом понашању и културним манирима – оним вредностима које је у себи носила и на све нас преносила уважена Нина Федоровна Клименко.

Овај рад посвећен је васпитно-образовним и лингвокултуролошким садржајима у одабраним српским двојезичним речницима који су објављени у XVIII и XIX веку. Представљени су садржаји из четири таква речника, који су објављени 1792, 1793, 1794. и 1810. године. Одабрани речници спадају у најстарије српске ћириличне речнике. Настајали су у време када се српско становништво, због окупационе турске власти, селило из Османског царства у Хабзбуршку монархију. У новој средини Срби су морали да науче језик своје нове државе, али и да науче да се понашају у складу са обичајима и културним обрасцима развијене Европе.

Кључне речи: *лексикографија, двојезични речници, српски речници, комуникационо понашање, српски језик.*

Први српски ћирилични речници настали су у XVIII веку, након Велике сеобе Срба, који су се због сурове турске владавине селили на север, на територију

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта *Опис и стандардизација савременог српског језика*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

тадашње Хабзбуршке монархије, а данашње Војводине, Румуније, Мађарске, Аустрије, Хрватске и Италије. Преселивши се из османске цивилизације у европску, Срби су морали да савладају језик нове средине, али и да усвоје европску културу, западне манире и један њима нови систем вредности. Тако су настајали први двојезични речници, који су из данашње перпективе необични јер су, осим спискова речи српског (у то време славеносрпског)² и још једног језика (немачког, италијанског, латинског, грчког...), обавезно укључивали и бројне друге сегменте, као што су разговорници, спискови пословица, правила учтивог обраћања, збирке кратких прича с поуком, примери пословних, љубавних, пријатељских писама итд. Сви ти садржаји навођени су на оба језика двојезичног речника и служили су српском народу као материјал за учење страног језика, али и као поучник за пристојно владање. Познато је да ови двојезичници нису били оригинални српски речници него су обично настајали превођењем једне стране речника на славеносрпски са других европских језика [3, с. 3], па и ова чињеница указује на њихову улогу у васпитавању и образовању српског становништва у новој средини.

Срби су се брзо прилагођавали, а један од разлога лежи и у томе што су држали до образовања, посебно до школовања своје деце. То се посебно односило на грађански сталеж. О томе пише Ј. Скерлић [7, с. 40], наглашавајући како су представници грађанског слоја, високо вреднујући важност образовања, помагали Доситеју Обрадовићу, једном од највећих српских просвјетљака у XVIII веку, који је и сам припадао досељеним Србима: „Без тога света [мисли се на грађански сталеж у Аустроугарској, прим. Р.Д.] Доситеј Обрадовић и цео његов покрет не да се замислити. Његови добротвори, пријатељи и читаоци, они који су му дали могућности да живи и да издаје своје књиге били су богати српски трговци у Бечу, Трсту, Темишвару, Араду, Новом Саду, Осјеку. 'Ја сам искуством познао', вели Д. Обрадовић, у своме знаменитом писму *Љубезни Харалампчије*, 'жељу, љубав, усрдије и ревност господара Новосађана и Осечана, и у Далмацији – Сарајлија и Херцеговаца, како горећим срцем желе науку својој деци; нигда нисам био где нису ме желели и устављали.' Око 1803. године, српски трговци у Трсту били су одредили народном филозофу сталну годишњу помоћ.“

Циљ овог рада јесте да се представе неки од тих васпитно-образовних садржаја у српским двојезичним речницима из XVIII и XIX века и да се осветле норме вербалног културног понашања с краја XVIII и почетка XIX века, које су Срби усвајали од најразвијених европских култура тога времена.

Неки од најстаријих двојезичних ћириличних српских речника објављени су као додатак граматикама страних језика. Један од њих је речник Стефана Вујановског из 1772. године [1]:

Нѣмецкаа грамматика изъ разлычныхъ авторовъ наипачеже Готштедовыхъ книгъ собранна и въ ползу сербскихъ дѣтей на славеносербскомъ ѣзыкѣ изаснена

² Славеносрпски језик је српски књижевни језик који се користио од 1760. до 1830. године и који је представљао некодификовану мешавину народног српског, српкословенског, рускословенског и руског књижевног језика. Сви речници које ћемо представити у овом раду писани су на славеносрпском језику.

Стефаном Вујановскимъ, слышателемъ правахъ во универзитетѣ виѣнскомѣ, в Виѣннѣ, 1772.

Последњих 40 страна ове граматике [1, с. 528 – 561] садржи једанаест пригодних разговора који су наведени на немачком и славеносрпском језику. Ти разговори представљају замишљене дијалоге о различитим питањима која се тичу свакодневног живота и преносе формуле поздрављања, успостављања комуникације, изношења предлога или других садржаја, закључивања комуникације. Тако се, на пример, први разговор у речнику С. Вујановског односи управо на поздрављање и распитивање о чијем здрављу. На поздрав: *Доброе утро, господине*³ предложен је одговор *Слуга покорни, господине*. Обичај је био да се одмах затим пита за здравље: *Како здравствујете?* Очекиван је и уобичајен потврдан одговор, уз изражавање захвалности Богу: *Весма добро, благодарение буди Богу!* Затим онај ко је поставио питање о здрављу изражава задовољство због доброг здравственог стања свог саговорника, а овај му захваљује: *Благодарју на благонаклоију Вашем*. Уобичајено је било и да се постављају питања о здрављу осталих чланова породице, па се у овом разговору као пример представља распитивање о братовљевом здрављу: *Како здравствует господин брат Ваш?* – *Весма добро, готов к услугам Вашим*. Учтивост се у овом кратком дијалогу постиже исказивањем заинтересованости првог саговорника за другог (распитивањем о брату) и у спремности другог да понуди братовљеве услуге свом саговорнику. Разговор се, затим, завршава договором о сутрашњем сусрету. Из осталих разговора сазнајемо, на пример, да се на културан начин могло интересовати о томе хоће ли саговорник нешто појести: *Благоволите ли јести?* – *Драговољно јеже ли што имате*. Овако се позивао гост на ручак: *Мољу, господине, благоволите, јеже ли Вам угодно, тују чест мени указати со мноју днес обедовати*.

Године 1793. у Бечу је објављен *Речник мали*, немачко-славеносрпски речник, који је имао бар шест издања и у којем је преведено око 1.500 немачких речи, у оно време врло фреквентних [6]:

„Рѣчникъ малый“ въ Вѣннѣ, въ Славенно-Сербской, Валахійской и Восточныхъ Языковъ Привилег. Типографій, 1793.

И овај речник садржи *Разговорник*, збирку од 16 пригодних разговора, а ово су њихови наслови: *Приликом нечије посете; Кад један другога сусретне; Кад кога понуђавамо у дом ући; Кад у дом улазимо; Звати кога на шпаџир; Некога на част звати; Једнога на ручак удржати; Гости к седенију принуђавати; Понуђавати госте што би јели; Молити госте што би пили и весели били; При окончаију обода; Кад се кому шта дарује; Честитање новог лета; Честитање на Дан рожденија; Честитање ради произведенија на степен*. Из овог списка тема за пригодне разговоре види се колико је српском становништву било важно да се уклопи у аустријску средину у оним доменима друштвених односа који су у вези

³ Све садржаје из речника које ћемо представити писаћемо савременом графичком јер оригинална графика није од значаја за тему овог рада, а може изазвати проблеме приликом штампања зборника.

са прославама, честитањима, свечаним ручковима итд., дакле у формалнијим свечаним приликама које омогућавају продубљивање и приватних односа.

Као пример навешћемо 13. разговор, који показује на који начин се пристојно некеме уручује поклон и како се на уљудан начин исказује захвалност:

– *Господине! Смем ли ја Вам ову бурнутицу даровати (поклонити)? Она јест (стојит) на Вашу службу.*

– *Ја не смем такови лепо дар одбити, будући да из таквих врских рука до-
ходит; ја сам Вам господине за то брло обвезан (благодаран). Ја би желио да би
и ја штогод имао што би вредно било Вам поклонити. Тако би ја од срца рад
био с тим Вас обдарити.*

– *Мени ће продужење (продолженије, трајање) Вашег пријатељства
најпријатенејшиј дар бити.*

– *Мени је Господине врло жао што ја не могу Вам оно високопочитање које ја
к Вам имам с чим другим него само с празними речми осведочити.*

Године 1794. објављена је у Бечу *Граматика италијанског језика*, чији је аутор Вићентије Луштина [4]:

Грамматика италијанская ради употребленія иллиричeskія юности, собранна Викентіемъ Лустина, въ Вѣннѣ, 1794.

Граматика је намењена српској омладини, а један њен део представља италијанско – славеносрпски речник, а затим *Разговорник*, који се састоји од 20 пригодних разговора. За ову прилику издвојићемо само један детаљ. Тринаести разговор је назван *О хождениј в црков*. На крају тог разговора, аутор наводи напомену коју је назвао *Примечаније*. У тој напомени он јасно указује на васпитно-образовну улогу тог замишљеног дијалога и каже да је улога наведеног разговора да укаже да у цркву треба ићи због молитве, а не из других разлога – да би се, на пример, познаници испричали, да би решавали своје или туђе проблеме. В. Луштина је строг према таквима, па каже: „*Овакове Спаситељ, а не ја, уверава да би боље било да се не би родили на овај свет.*“ Аутор препоручује да се тај разговор користи приликом одласка у цркву или повратка из ње уместо оних погубних, лажљивих од којих, како каже, нека сачува Бог људски род [4, с. 384].

Иза *Разговорника* следи део који је назван *Прибављеније ради учтивости*. Састоји се из 10 изјава оданости, захвалности, обећања. Једна од тих изјава овако гласи [4, с. 406]:

*Ја не хотел друго Господару мој
Него ли уверити вас о мојем нижајшем почтении,
и у то исто времја просити вас да бисте мене препоручили
у покровитељство вашеј госпоже матери, ради дела, које она зна.*

У наставку овог приручника налази се поглавље под називом *Собраније неколиких прихач и решенијах или загонетках италијанских*. У питању је збирка италијанских пословица, које су преведене на славеносрпски језик. Њихова улога је да, заједно са усвајањем италијанског језика, српски народ усваја и део језичке слике света италијанског народа, која садржи и универзалне вредности. Ево неколико пословица [4, с. 408 – 441]:

Лењивим људима свагда је празник.

Што је ретко то је лепо.

Среброљубље или скупост јест корен свију зала.

Који лети за два зеца, неће ниједнога ухватити.

Грех признан јест на пола опрошћен.

Слушај, гледај и ћути ако хоћеш да живиш у миру.

Молчати није свагда добро.

Године 1810. у Венецији је Вићентије Ракић објавио свој *Беседовник* [5]:

Викентије Ракич, Бесѣдовник иллирическо-италијанскій, съ италијанскога преведенъ, и принаравленъ къ употребленію двухъ народовъ посредствомъ Предварителнога Руководства г. Павла Соларича къ познанію Италијански Писмена...Викентиємъ Ракичемъ Фенечкимъ, Парохоомъ Церкви Иллирическе С. Спирідона у Трїесту суще, Вѣ Млеткахъ, 1810.

В. Ракић у уводу свог *Беседовника* објашњава да је излишно „пространословити“ о „благопотребности“ његове књиге која служи као посредница између Илири и Срби и Италијана, повезаних трговином и политиком. Сви садржаји наведени су на славеносрпском и италијанском језику. Овај приручник садржи и поглавља која су овако названа: *Собраније обитих разговоров* (50 замишљених дијалога о различитим животним питањима); *Собраније реченији начинов говорења* (говорни чиновни – молба; потврђивање и одрицање; савет, чуђење, забрана; изражавање радости и туге...); *Собраније неких пословиц*; *Нравоученија* (о љубави, мудрости, пријатељству, о трезвености и умерености, о језику, о различитим карактерима мудрога и безумнога, о жени доброј и злој...); *Руководство к сочиненију писем*; *Собрание писем* (препоручителних, жалобних, извинителних, верности и дружества, нежних и љубовних, гиздавих и шалјивих, купеческих).

Јасно је већ и из самог садржаја да и ово дело нема само лексикографску улогу већ изразито просветно-васпитну. Аутор, православни свештеник, подучава кориснике речника (а међу њима је највише православних верника) о најважнијим врлинама и вредностима, као што су трезвеност, мудрост, умереност, добро. Славеносрпска страна настала је превођењем италијанске, па се читаоци подучавају говорним чиновима извињења, чуђења, изношења савета итд., који су, у неким случајевима, преузети из италијанског, а понекад представљају недоследни превод, прилагођен италијанском језику, али потиче из славеносрпске матрице. Аутор каже да се трудио да не употребљава *чужде речи* и да је за *лучше судио* да пронађе одговарајућу словенску реч него да *пусто инојезичи*. *Гди пак*

ово пребогато сокровиште није могло готових реченијах за нова појнатија дати, ту је преводник, старајући се опет Славјанином пребити, осмелио се нова реченија произвести, всегда готов уступити ако кому пошчастливи се штогод боље произнаћи.⁴ У овом лексикографском приручнику укрштају се, дакле, језичке формуле за изражавање учтивог понашања италијанске и српске лингвокултуролошке заједнице, с тим што су српске језичке формуле углавном преузете од других већих култура, пре свега аустријске.

Задржаћемо се на поглављу посвећеном писању писама. Постојале су строго зацртане форме епистоларног дискурса, које су говорници очигледно учили и нису се трудили да се изражавају оригинално, другачије од онога што су обичаји прописивали. Зато је Ракић имао потребу да подучи читаоце свога речника не само употреби речи, већ и реченица, стила, дискурса у оба језика.

На самом почетку поглавља *Писмовник* [5, с. 198], посвећеног писању писама на славеносрпском и италијанском језику, аутор се залаже за опрез у писању писама и каже да их не треба писати нагло, већ да за њих треба одвојити потребно време како се не бисмо покајали. Писмо треба да има три дела – увод (*вступљеније*), предлог (*предложеније веићи*) и закључак (*закљученије*). Предлаже да у уводу стоји неки комплимент примаоцу писма како би се припремио терен за молбу, извињење, пословни предлог или за било шта друго због чега се пише писмо. У вези са садржајем писма наводе се бројни савети и предлози, а један од њих је следећи [5, с. 214]: *Кад имамо одговарати на писма у којима смо увређени, добро је позакаснити с одговором, за не пустити се занести се гневом, како и за дати време нашем пријатељу да може доћи у себе, и на конец да би сасвим не прекинули пријатељство с њим чрез силное устремљеније*. Ракић подучава читаоце скромности, па каже да на писмо у којем пошилалац износи похвале примаоцу, прималац треба да одговори тако што ће оповргавати похвале на свој рачун [5, с. 218]. Саветује се, такође, да у одговору треба пазити на две ствари: „1) на то што је нами писано; 2) на умисал с којим је нами писано на тај конец да би могли управљати наша мудровања.“

Аутор сматра да у писмима не треба *скупити се учтивостију* будући је много боље бити одвише учтивим него не бити довољно [5, с. 224].

Постојале су форме за ословљавање примаоца и потписивање писама. Ракић их наводи у табели чији је један део дат на славеносрпском, а други на италијанском језику [5, с. 228 – 235]. Наведено је 15 форми за ословљавање прималаца, од императора до обичних грађана. Ово су неке од формула за обраћање: *Всепресветлејши Великомошчнејши, Всемилостивии Государ, Пресветлејши, Милостивии Государ, Сијателнејши, Ваше Височество, Ваше Превосходителство, Високородни, Високоблагородни, Благородни Господине, Високопочитаеми, Почтенародни Господине, Блаженејши, Ваше Превелебије, Високопреосвештенејше Сијателство, Високопреосвештенејши Господине, Пречестејши Господине, Честнејши Господине, Преподобни*.

⁴ Цитат је написан савременом графијом, а преузет је из Предговора (Предисловија) овог речника, стр. VII.

Предлаже се да писма треба љубазно завршавати на овакав начин: *Сглубочајшим страхопочитнијем, Сглубоким високопочитанијем, Ссовершенејшим почитанијем, Свеличајшим приврженијем.*

У зависности од важности онога коме се обраћа, потписник је могао да се потпише на следеће начине: *Всепокорнејши, Покорнејше-поданејши Н.Н., Поданејши Н.Н., Покорнејши Н.Н., Нижајши Н.Н., Понизни Н.Н., На служби Н.Н., Кротчајши Син Н.Н., Понизни Н.Н.* Предлаже се још и: *Преданејши слуга / друг, Искренејши слуга / друг, Готовејши слуга / друг.*

У савременим речницима, граматикама и другим приручницима за савладавање страних језика нема места или све мање има места за културолошке и васпитно-образовне садржаје. У учењу страних језика све се мање пажње полаже на значај савладавања етикеције и учтивог вербалног понашања, што може довести до шума у комуникацији међу припадницима различитих лингвокултуролошких заједница. Зато би садржаји из српских двојезичних речника из XVIII и XIX века које смо приказали у овом раду могли послужити као инспирација и узор за модерне двојезичне речнике XXI века. Важност оваквих садржаја у приручницима за стране језике проналази оправдања у резултатима лингвокултуролошких истраживања, а И. А. Стернин је цело учење посветио тзв. *комуникативном понашању* [3], а управо на комуникативном понашању је фокус садржаја старих српских речника којима смо посветили овај рад.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вујановски С. Нѣмецкаа граммати́ка изъ различныхъ авторовъ наипачеже Готштедовыхъ книгъ собранна и въ пользу сербскихъ дѣтей на славеносербскомъ ѣзыкѣ изаснена Стефаном Вуљновскимъ, слышателемъ правахъ во универзытетѣ виеннскомъ, в Вѣннѣ, 1772. – 561 с.
2. Гудков В.П. Сербская лексикография XVIII века – Москва: Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, 1993. – 178 с.
3. Драгићевић Р. Учење И. А. Стернина о комуникативном понашању // Зборник Матице српске за славистику 65–66, Нови Сад, 2004, 31–45. – 247 с.
4. Лустина В. Грамматика италянская ради употребленія иллирическаія юности, собранна Вікентіемъ Лустина, въ Вѣннѣ, 1794. – 441 с.
5. Ракич В. Бесѣдовник іллирическо-італянскій, съ італянскога преведень, и направлень къ употребленію двухъ народовъ посредствомъ Предварителнога Руководства г. Павла Соларича къ познанію Италянски Писмена...Вікентіемъ Ракичемъ Фенечкимъ, Парохомъ Церкви Іллирическе С. Спирідона у Тріесту суще, Въ Млеткахъ, 1810. – 336 с.
6. „Рѣчникъ малый“ въ Вѣннѣ, въ Славенно-Сербской, Валахійской и Восточныхъ Ёзыковъ Привилег. Типографіи, 1793. – 104. с.
7. Скерлић Ј. Српска књижевност у XVIII веку. – Београд, 1923. – 443 с.

Dragicevic Rajna

On educational bilingual dictionaries as a special type of Serbian lexicography in the 18th and 19th centuries

This paper is devoted to educational and linguocultural contents in selected Serbian bilingual dictionaries published in the 18th and 19th centuries. The contents of four such dictionaries were presented, published in 1792, 1793, 1794, and 1810. Selected dictionaries belong to the oldest Serbian Cyrillic dictionaries. They were created at a time when the Serb population moved from the Ottoman Empire to the Habsburg Monarchy, owing to the cruel Turkish authorities. In the new environment, the Serbs had to learn the language of their new state, but also to learn to act in accordance with the customs and cultural patterns of a developed Europe.

Keywords: *lexicography, bilingual dictionaries, Serbian dictionaries, communicational behavior, Serbian language.*